

İbni Haldun'a Göre Devletin Çöküşünün Analizi: Adalet Dairesi Bağlamında Bir Değerlendirme

Analysis of the State's Collapse According to Ibn Khaldun: An Evaluation in the Context of the Circle of Justice

Cumali BOZPINAR*

ÖZ

İbni Haldun'un toplum analizinde Orta Doğu toplumsal formasyonları Doğu Despotizmi, patrimonyal-bürokratik yönetim veya Asya Üretim Tarzı olarak karakterize edilebilecek birer tarımsal haraççı devletlerdir. Bu devletlerde artığa devlet tarafından el konulması sürecinin açıklanmasında ideolojik bir işleve sahip adalet dairesi önemli bir kavramsal çerçeve oluşturmaktadır. Bu çalışmada İbni Haldun'un bir devletin çökmesine ilişkin açıklamalarının esas olarak adalet dairesi bağlamında üretim ilişkileri yoluyla açıklanabileceği ortaya konulmuştur. İbni Haldun'un adalete ilişkin açıklamaları, kapitalizm öncesi yapılarıdaki üretim ilişkilerinin geleneksel ilişkilerde içkin olması çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre artığa devlet tarafından el konulması ve sonrasında artığın iktidardakilerin kendi aralarında yeniden dağıtılması adalet dairesi yoluyla meşru gösterilmiştir. Başka bir deyişle adalet dairesi yoluyla üretim ilişkilerinin manipüle edildiği iddia edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İbni Haldun, Çöküş, Adalet Dairesi

ABSTRACT

In Ibn Khaldun's analysis, Middle Eastern social formations are agricultural tributer states that can be characterized as Eastern despotism, patrimonial-bureaucratic administration, or Asiatic mode of production. In these states, the circle of justice, which has an ideological function in explaining the process of confiscation of the surplus by the state, forms an important conceptual framework. In this study, it was revealed that Ibn Khaldun's explanations of the collapse of a state could be explained mainly through relations of production in the context of the circle of justice. Ibn Khaldun's statements about justice were evaluated within the framework of embedding the relations of production in pre-capitalism structures in traditional relations. Accordingly, the confiscation of the surplus by the state and subsequent redistribution of the surplus among those in power has been made legitimate by the justice circle. In other words, it was revealed that production relations were manipulated through the circle of justice.

Keywords: Ibn Khaldun, Collapse, Justice Circle

* Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü), cumalispontik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8760-5253

1. GİRİŞ

İbni Haldun'un toplumların tarihsel gelişimi analizindeki Orta Doğu bölgesi toplumsal formasyonları Doğu Despotizmi, patrimonyal-bürokratik yönetim veya Asya Üretim Tarzı olarak karakterize edilebilecek yerel ilişkiler anlayışında birer tarımsal haraççı devletler olup bunlarda artışa devlet tarafından el konulması sürecinin açıklanmasında ideolojik bir işleve sahip adalet dairesi önemli bir kavramsal çerçeve oluşturmaktadır.

Her ne kadar doğrudan ifade etmemiş olsa da İbni Haldun'un bir devlette toplum tarafından üretilen artışa el koyulmasını adalet dairesi söylemiyle meşrulaştırdığı kabul edilebilir.

Bu çalışmada İbni Haldun'un bir devletin çökmesine ilişkin açıklamalarının esas olarak adalet dairesi bağlamında açıklanabileceği ortaya koyulacaktır.

Çalışmada İbni Haldun'un devletin çöküşüne ilişkin ortaya koyduğu düşüncelerle ilgili olmak üzere Mukaddime başlıklı çalışması ve konuyla ilgili ikincil kaynakların incelenip değerlendirilmesi, elde edilen bulguların konuya ilişkin literatürde kabul edilen görüşlerle karşılaştırılması ve bazı teorik çıkarımlarda bulunulması şeklinde bir yöntem izlenmiştir.

2. ADALET DAİRESİNE KAVRAMSAL BİR BAKIŞ

Toplumsal kurumların ekonomik belirlenimi temel olarak kapitalist bir fenomendir ve kapitalizm öncesi toplumlarda üretim ilişkileri bağımsız bir görüntüye sahip değillerdir. Bu toplumlarda toplumsal kurumların teşekkülünde ve bunların toplumsal işlevlerinde ideoloji ve siyasetin (dinin) rolleri merkezi önemdedir. Her ne kadar bu toplumlar mutlak surette siyaset üzerine var olmasalar da siyaset, toplum hayatında ekonomik ilişkilerin kısmen ifadesi olarak yerleşmiştir. Bunun yanında kapitalizm öncesi toplumlarda ekonomik nitelik taşımayan inanç sistemlerinin gerektirdiği ritüeller ve uygulamalar, sosyal yapı unsurları, kurumsal yapılar, gelenek vb. ikincil nitelikte olmakla birlikte sosyal ilişkilerin yeniden üretimini düzenleyici işlev görmüşlerdir. Bu kapsamda sosyal formasyonda Orta Çağ Avrupası'nda din, Avustralya Aborijjin toplumlarında akrabalık ilişkileri ve Antik Yunan dünyasında mitos gibi "sözde" tam anlamıyla ekonomik olmayan üstyapı unsurlarının da üretim ilişkilerinde etkin işlev gördükleri belirtilebilir (Haldon, 1993).

Orta Doğu toplumlarında Antik Çağ'dan itibaren iktidarın meşrulaştırılmasında bazı ideolojik söylemlerden yararlandığı görülmektedir. Bunlardan biri adalet kavramıdır (Darling, 2002). Osmanlı literatüründe "daire-i adliye" yani "adalet dairesi" denilen bu kavram bir kapalı devreye benzer: Adalet, dünyada kurtuluşu garanti eder; dünya bir bağdır ki çiti devlettir; devletin esası nizamdır; padişahsız nizam korumasız kalır; ordusuz padişah hâkimiyet kuramaz; servetsiz padişah ordu oluşturamaz; serveti halk biriktirir; halkın padişaha kul olmasını ise adalet sağlar. Kabaca söyleyecek olarak olursak adalet dairesinin birbirine bağlı unsurları; mülk yani devlet (padişah), ordu, servet, halk ve adalettir. Bu bağlılık içinde padişah ile adaletin örtüşmesinin gereklilik arz ettiği ve keyfi bir padişahın gayrimeşru addedildiği söylenebilir (Öz, 1999). Bu ideolojik söylem¹, ideolojik boyutundan arındırıldığında ise kavramın şu içeriğe sahip olduğu kabul edilebilir: Toplumda üretim ilişkileri yoluyla şekillenen artışa devletin el koyması adalet icabı olduğu gibi toplumsal statülerin meşruluğu, ideolojik bir şekilde dinsel esastan kaynaklanmaktadır. Böylece adalet dairesi kanalıyla Orta Doğu toplumlarında "iktisadi yeniden üretimin ideolojik yeniden üretime yani artışın üretilmesinin toplumsal ve siyasal

¹ İnalçık (1964)'a göre de adalet dairesi artı-ürüne devlet tarafından el konulmasının (temellük edilmesinin) ideolojik temelini oluşturur. Şöyle ki hükümdarın gücü, sahip olduğu askerine bağlıdır; parasız asker de olmaz; hükümdarın tebaasının refahı olmaksızın para olmaz ve adalet olmaksızın tebaanın refahı da olmaz.

düzenin otoriteler tarafından adil bir biçimde idare edilmesine bağlı olduğu” aşılannmıştır (Keyder, 1989: 28).

Diğer taraftan İbni Haldun bağlamında, adalet dairesinin ilerleme kavramıyla da ilgisi bulunduğu düşünülebilir. Bu kapsamda İbni Haldun’un kullanımında, ilerleme yerine geçmek üzere toplumsal değişim kavramının döngüsellik içeriğine sahip olduğu ileri sürülerek ilerleme kavramının tarihsel gelişimine bakıp daha sonra toplumsal değişim kavramın İbni Haldun’un kullanımında bugünkü anlamda ilerleme içeriğine değil de döngüsellik içeriğine sahip olduğu ortaya konulacaktır².

İlerleme kavramının tarihsel kökeninin Antik Yunan toplumunda kullanılan ve günümüzde karşılığı “progress” olan “prokope” sözcüğü olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte “progress” sözcüğünün “prokope” sözcüğünün tam karşılığı olmadığı belirtilmelidir. Prokope, Antik Yunan toplumunda zaman boyutunda bütünsel kapsayıcı nitelikte bir değişim süreci içinde düşünülmemiştir. Bu sözcüğün kullanımı genel olarak yönetim (devlet), toplum ve ahlak alanlarıyla sınırlandırılmıştır. Böylece Antik Çağ’da ilerleme anlayışının sınırlı olarak değişim gösteren devlet ve toplum alanlarında kaldığı ortaya çıkmaktadır. Dahası, bu dönemdeki “ilerlemeyi esas alan değişimin seyri” Orta Çağ ile sonrası dönemin doğrusal anlayışından farklı olarak döngüsel bir içerikte olmuştur. Başka bir deyişle “iyi” ve “doğru”nun gelecek zamanda değil, yaşanan anda mevcut olduğu ve bunların elde edilebilmesi için bazı yetilerin kazanılması gerektiği kabul edilmiştir (Salgar, 2015: 44).

Diğer taraftan Antik Yunan mitolojisinden kaynaklanan bu anlayış dejenerasyon teorisi (degeneration theory) diye de adlandırılmıştır. Mitolojik kabule göre evrenin yaratılmasında yaratılış prensibinde oluş ve bozulma unsurları bir aradadırlar. Daha net ifade edilecek olunursa belirtilen unsurlar arasında geçiş varlığa içkin kabul edilmiş bir kanundur. Dahası, döngüsel niteliğe sahip bu kanun tüm mevcudiyeti kapsamına aldığından sosyal faaliyetler de bu kanuna uygun bir tertip içerir. Antik Çağ’ın ünlü filozofları Platon ve Aristoteles’in kendi düşüncelerinin oluşmasında “dejenerasyon teorisi”nden yararlandıkları ileri sürülmektedir³. Bu durumun etkisinin özellikle anılan filozofların devlet ve toplum üzerine düşüncelerinde belirgin bir şekilde ortaya çıktığı belirtilmektedir. Buna göre; siyasi rejimler sürekli olarak değişmekte olup toplum daima aristokrasi, oligarşi, monarşi, tiranlık ve benzeri türden bir geçiş yani döngü içinde değişmektedir. İyi ve kötü şeklinde karşıt kavramlarla ifade edilecek bu döngüde geçişler, gelecekte değil, geçmişte gerçekleşmiş ya da şimdiki zamanda yaşanmaktadır. Başka bir deyişle “toplumsal değişim” anlayışının niteliği döngüselidir. Böylece Antik Çağ düşünürlerinin tarihi ve toplumu döngüsel bir anlayışla değerlendirdikleri ve buna bağlı olarak yarına bakışlarının iyimser nitelikte bir düşünce olmasının engellendiği ortaya çıkmaktadır (Salgar, 2015: 45).

² İbni Haldun, toplumu da diğer doğal varlıklar gibi ele alıp incelemiştir. Buna göre her toplum tıpkı bir canlı gibi doğar, büyür, gelişir ve ölür. Bu aşamalar her toplumsal organizmanın kaderidir. Dahası, söz konusu aşamalar tam bir döngüsel (devri, devrevi), süreç halinde kendini gösterir. Ayrıntılar için bk. Özlem (2012: 30-33).

³ “...hem Platon hem de Aristoteles, devlet biçimlerini tiplayen (aristokrasi, oligarşi, demokrasi vb.) bir öğretiyi geliştirmişlerdi. Ne var ki burada bu devlet tipleri aslında biricik ... bir devlet formunun çözülmüş görüntüleriydiler. Özellikle Aristoteles’te bu devlet tiplerinin hiçbirisi ‘yetkin’ değildi; olsa olsa birbirlerine göre daha iyi-daha kötü olarak nitelendirilebilirlerdi. Ama Aristoteles’te bu devlet tipleri, maddeye yaklaşımları bakımından yetkinleşemeseler de yine ‘form’ idiler. Bu nedenle de ... ‘yeni hiçbir şey içermeksizin’ her zaman geçerliklerini korurlardı. Yine ... ‘insani olayları doğal süreçlermişçesine yorumlayan bu tablo, döngüsel bir tabloydu.’ Bu döngüsel süreç içinde insanlar, örgütlü toplumlar halinde yaşadıkları sürece, bu devlet tiplerinin birinden öbürüne dönenip dururlardı. Bu nedenle Grekler için geçmiş ve gelecek, bu formların tekrarlanıp durduğu, gelip geçici bir evrenle ilgili zaman boyutlarıydı. Yani insanların ve toplumların geçmişleri de, gelecekleri de bu formlar çerçevesinde rastlantısal olarak dönenen, bir sürekliliği olmayan şeylerdir. İnsani-toplumsal yaşam, geçmişten geleceğe doğru sürekli bir gelişimi olmayan bir yaşamdı. Bu yaşam, belli devlet formları çevresinde rastlantısal olarak dönenen, bu formlara göre tekrar eden, kesik ve birbirinden kopuk halkalardan ibaretti...” (Özlem, 2012: 19).

İlerleme perspektifinden bakıldığında İbni Haldun'da teolojik bağlamda tarihi sürecin ilerleme olarak kabul edildiği bir kapsayıcı kavramın bulunmadığı belirtilebilir (Salgar, 2015: 60). Nitekim kır (bedevî) hayatından şehir (hadarî) hayatına geçişin nedenini kır üretiminin artan ihtiyaçları karşılayamaması olarak göstermekle birlikte hem bu geçişin nedenlerini açıklamamış hem de ikincisinin ilkinin göre toplumsal yönden bir ilerleme olduğuna dair ya da bunu ima edecek şekilde herhangi bir ifadeye yer vermemiştir⁴ (Salgar, 2015: 61).

Bununla birlikte İbni Haldun'un bir devletin aşamalarını insanın hayat aşamalarına benzetmesi ilerleme perspektifinden değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır. Bu kapsamda İbni Haldun bağlamında "ilerlemeyi esas alan değişimin seyri"nin "prokope" kavramının içeriğinde olduğu ya da bu içeriğe yakın bir anlama geldiği belirtilebilir (Salgar, 2015: 63). Şöyle ki burada söz konusu olan değişim ilerleme (progress) kavramıyla öngörülen doğrusal bir düzlemde bugüne göre gelecekte iyi ve olumlu olabilecek bir noktaya gelinmesi değil prokope kavramının döngüsel yapısına uygun olarak bazen iyi bazen de kötü bir noktaya ulaşılmasıdır (Salgar, 2015: 63-4). Başka bir deyişle İbni Haldun bağlamında ilerleme, toplumsal formasyonun göçebelik ve sonrasında şehirleşme formları şeklinde gelişim gösterdikten sonra dejenere olarak çökmesidir (Salgar, 2015: 64). Aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, İbni Haldun bu dejenerasyonu, adaletin bozulmasına bağlamıştır: "Adalet (hakkaniyet) Tanrı'nın kurduğu ve kontrolünü krala verdiği bir terazi gibidir" (İbni Haldun, 2014b: 70).

Oysaki söz konusu dejenerasyon belli aşamalardan oluşan bir süreç şeklinde tezahür etmekte olup adalet dairesi kavramının burada açıklayıcılığının olduğu kabul edilebilir. Bununla birlikte İbni Haldun, dejenerasyonu ekonomik determinizm çerçevesinde açıklamayıp nedenselliği adaletin bozulması bağlamında döngünün bir başlangıç noktasından açıklamaya çalışmıştır. Böyle yapmakla evrimci ve ilerici değil de, adalet dairesi bağlamında kadercı bir zihniyete sahip olduğunu göstermiştir⁵. Başka bir deyişle buradaki kaderciliği adalet dairesinin ideolojik etkisi altında yorumlayarak ekonomik determinizm yerine adaletin bozulmasını ön plana çıkarmaktadır. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı üzere İbni Haldun'un kullanımında adalet, aslında kapitalizm öncesi yapılarıdaki üretim ilişkilerinin geleneksel ilişkilerde içkin olması çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece artığa devlet tarafından el konulması ve sonrasında iktidardakilerin birlik halinde artığın yeniden dağılımını el ele yapmaları üretim ilişkileri yoluyla değil de hükümdarın akrabası/yoldaşı/taftarı olmak yoluyla manipüle edilmiştir.

3. İBNİ HALDUN'UN DEVLETİN ÇÖKÜŞÜ ÜZERİNE AÇIKLAMALARI VE ADALET DAİRESİ

İbni Haldun adalet üzerine bazı açıklamalarda bulunmuş olup bu açıklamalar adalet dairesi bağlamında kabul edilebilir. Buna göre İbni Haldun iktidarın refahının artışının yönetici kesimde hükümdar gibi lüks bir yaşama yol açacağını kabul edip bunun devlet giderlerini artıracığını belirtir. Devlet giderlerinin artışı ise devletin gelir ihtiyacını artırır ve bu da vergilerin yükseltilmesi ya da mevcut vergilere yenilerinin eklenmesine yol açar. Bu süreçte yönetici kesimin yaşam tarzı geleneksel hale geldiği için geri dönülmez bir yola girilir. Aynı

⁴ Söz konusu geçişin tam olarak ortaya konulması bu çalışmanın sınırlılığının ötesindedir. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Şenel (1982) ve Yıldız (2010). İktisat tarihi perspektifinden toplumların gelişim aşamaları üretim tarzı kavramı çerçevesinde ele alınmakta olup tartışmalı bir konudur. Literatürde öne çıkan tartışma için bk. Dobb (1992). Diğer taraftan Hassan'a (2010) göre İbni Haldun'un üretim tarzı kavramsallaştırması farklıdır: Bedevîlik ve hadarîlik.

⁵ Burada bizim vurgumuz, İbni Haldun'dun, adalet dairesi bağlamında üretim ilişkilerinin veri kabul edilmesi ve iktidarın iktisadi artığa el koyması sürecinde el koyduğu artık miktarını artırmak için üreticilere gittikçe artan oranda baskı kurmasının yol açtığı üretimin ve buna bağlı olarak devlet gelirlerinin gerilemesini sorgulamayıp adaletin bozulması diyerek manipüle etmesidir.

zamanda vergiler yoluyla sağlanan devlet gelirleri de gerilemeye başlar. Şöyle ki bu durumda halk tarımın geliştirilmesi konusunda bütün coşkusunu yitirir. Kendi cüz'i geliri ile devletin harcamalarını ve kendisinden alınan vergileri karşılaştırıp güven kaybına uğramasına bağlı olarak umudunu yitirir. Pek çoğu toprağını terk eder. Böylece devlet gelirleri gerilemeye başlar (İbni Haldun, 2014b: 61). Süreci hızlandıran ve etkisini yoğunlaştıran başka bir gelişme saray çevresine tarımsal üretim yapılan toprakların dağıtımıdır. Burada İbni Haldun "Adalet (hakkaniyet) Tanrı'nın kurduğu ve kontrolünü krala verdiği bir terazi gibidir" diyerek hakkaniyetin bozulmasının yol açacağı dengesizliğe vurgu yapar. Bu dengesizlik kendini reyanın elinden toprağının alınıp saray çevresine vergiden muaf bir şekilde verilmesinin devletin vergi gelirlerini düşürmesi ve topraksız kalan reaya kesiminin –omuzlarına binen yükün artmasının sonucu olarak- göç etmesi şeklinde gösterir. Bu süreçte tarımın zayıflamasının ve çiftliklerin atıl kalmasının sonucunda devlet gelir elde edemez duruma gelir ve devletin hazinesi boşalır. Buna bağlı olarak ordu ve halk yıkıma doğru sürüklenir. Komşu hükümdarlar bu zayıflığı görerek yıkıma doğru sürüklenen ülkenin topraklarına göz dikerler (İbni Haldun, 2014b: 70). İbni Haldun'un adalet dairesine benzer açıklamalarında artığa el konulması mekanizmasını sorgulamadığı görülmektedir. Bu durum, artığa el konulması mekanizmasını meşru gördüğü anlamına gelmektedir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, düzen dejenere olmaya başladıkça İbni Haldun'un adeta bir tevekkül içinde süreçte müdahale edilmesini önermemesidir.

Diğer taraftan İbni Haldun çöküş sürecinde hükümdar ve çevresindekilerin artan lüks hayatı ile devlet maliyesinin bozulmasını ayrı ayrı ele alarak birbirinden bağımsız gibi göstermektedir fakat burada tek bir süreçten bahsetmek mümkündür ki bu da devlet maliyesinin bozulmasıdır. İbni Haldun devlet maliyesinin bozulmasıyla ilgili olarak bazı tespitlerde bulunmuştur. İlk olarak; refah artışı yani artan lüks hayat daha büyük harcamalara sürükleyecektir, hükümdarın ve sarayın masrafları artacaktır, tebaanın hayat şekli de hükümdar ve çevresinininkine paralel olacaktır (tebaa hükümdarın yaşam tarzını izleyecektir), askerlerin ve memurların maaşları da artacaktır ve dolayısıyla harcamalar aşırı boyutlara varacaktır ve de sıradan tebaa da savurganlaşacaktır. İkinci olarak, halkın hükümdarın dinini ve onun adetlerini izlemesiyle devlet, gelirlerini artırmak için pazarlardan vergi alacak, pazar vergilerinin yetersiz kalması sebebiyle halkın mallarına el konulmasının yanında yeni pazar vergileri getirilebileceği gibi doğrudan zor alıma başvurulacaktır⁶. Üçüncü olarak bu dönemde vergi tahsildarları servetlerini artıracaklardır. Bunu, vergi tahsilatından gayri resmi bir şekilde kendilerine pay ayırmaları yoluyla gerçekleştirirler. Bu kimseler usulsüzlükler yüzünden birbirlerini gammazlayacaklar ve akabinde ardı sıra servetlerine el konulacak ve yıkıma uğrayacaklardır. Dördüncü olarak bu süreçte hükümdar da onlar sayesinde elde ettiği şöhretini kaybedecek ve askerinin maaşını ödeyemeyecek duruma gelip iflasa sürüklenecektir. Son olarak devlet iflas edecek ve ülkenin dışarıdan gelen saldırılara maruz kalarak ya onlar tarafından ele geçirilecek ya da "yağı tükenmiş bir lambanın sönüp gitmesi gibi azar azar yok olacaktır" (İbni Haldun, 2014b: 80-1; Uludağ, 2020: 561-2, 564-6).

⁶ "...Malum olsun ki, malları bakımından halka tecavüz etmek, bu malların elde edilmesi ve kazanılması hususunda onların heveslerini ve şevklerini yok eder. Çünkü bu takdirde, neticede ve eninde sonunda söz konusu malların yağma yoluyla ellerinden alınacağına kani olurlar. Mal kazanma ve edinme hevesleri gidince, artık bu maksatla çalışmaya elleri varmaz olur. Mal ve servet kazanma yolunda çalışmaktan halkın geri durması, bu hususta kendilerine (ve mallarına) yönelen tecavüz miktarınca ve nisbetinde olur. Tecavüz, maişet yollarının tümüne şamil olacak derecede çok olursa, kazançtan geri durma öyle olur. Çünkü zulüm ve tecavüz bütün mesleklere dâhil olduğu için hevesleri tamamen ortadan kaldırır. Şayet tecavüz az ise, kazançtan geri durmak da o nisbette olur. Umranın mükemmelliği, çarşı pazarın hareketliliği, halkın akşam sabah gide gele kazanç ve menfaatleri için çalışıp çabalamalarına bağlıdır. Halk, imaişetlerini temin etmekten geri durup mal kazanmaktan el etek çekti mi, umrandaki pazarlar durgunlaşır, ahval perişan olur, halk bu ülkenin dışındaki yerlere dağılır, rızkını bu sahanın haricinde arar. Bu yüzden o bölgede ikamet edenler seyrekleşir, nüfus azalır o diyar ıssız hale gelir, şehirleri harap olur, sultanın ve devletin halinin bozulmasıyla yerleşme merkezleri bozulur..." (Uludağ, 2007: 549).

Dağılma evresine gelmiş bir devlete ilişkin olarak ise İbni Haldun şunları söyler:

“...Hükümdar prens, kendi özel zevkleri için, kendi yakınlarına karşı da fazladan bir savurganlıkla, atalarının biriktirdiği hazineleri harcar. Çevresini güvenilmez, salık verilmez kişilerle kuşatır, en önemli devlet işlerini bunlara emanet eder. Ama bu yeni dostlar hiç de yetenekli kişiler değildir, neyin kendilerine düştüğünü neyin kendi yetkilerinin dışında olduğunu bile ayırtedemezler. Üstelik hükümdar kendi kabilesinin ve öncüllerinin büyük hizmetliler katını yıkmaya bakar. Bunun üzerine bunlar da ötekiler de ondan nefret ederler ve ona karşı fesat çevirmeye başlarlar. Böylece birçok askerini kaybeder, çünkü onların maaşlarıyla kendi şatafatlı masraflarını karşılar, onların görüşme istemlerini reddeder ve onlarla ilgilenmez. Böylece, öncüllerinin yatırımlarını yok eder, onların yükselttikleri yapıyı yerle bir eder. Hanedanı yaşlanmıştır, süreğen (kronik) ve devasız bir hastalığa yakalanmıştır ve sonunda yok olur...” (İbni Haldun, 2014a: 284-5).

Bundan başka, İbni Haldun bir devletin dağılmasının “doğal bir aksama” olduğunu ve bunun tıpkı insanın yaşlanması gibi aynı koşullar altında meydana geldiğini kabul eder: “Yaşlanma şu iyileştirilemeyen, yok da edilemeyen süreğen hastalıklardan biridir; böyledir çünkü doğa değişmez.” Dahası devletin akıl insanların çöküşün farkında olup bunun nedenlerini de bildiklerini ve hatta bunların ortadan kaldırılabilceğini sanarak ortaya çıkan zararları onarmaya çalışacaklarını, çöküşü kendilerinden önce gelenlerin yeteneksizliklerine veya ihmalkârlıklarına bağlayacaklarını fakat yanılacaklarını çünkü bir doğal evrimin ve onun adet ve geleneklerinin söz konusu olduğunu belirtir⁷ (İbni Haldun, 2014a: 77).

Yukarıda anlatılanların gösterdiği üzere İbni Haldun’un devletin çöküşü analizi artığa el konulması sürecinde merkezkaç güçlerin ortaya çıkışı merkezindedir. Böylece merkezi otoritenin güçlü olduğu sürece, merkezkaç güçlerin oluşmasını engelleyebileceği söylenebilir. Burada iktisat tarihi perspektifinden önem arz eden husus, üretim ilişkilerinin analize dâhil edilmemesidir. Esasında aynı durumun devletin ortaya çıkış sürecinde de geçerli olduğu söylenebilir. El-Câbirî’nin (2003) belirttiği üzere, devletin ortaya çıkış süreci de ekonomik temelli bir açıklamaya dayanmaz; bir istilacı grubun otoriteyi ele geçirip devleti inşa etmesidir söz konusu olan. Doğal olarak karşımızda son derece çürük bir temel üzerine inşa edilmiş bir yapı durmaktadır zira devletin kendi erkânına sarf etmek üzere topladığı malın kaynağı saldırı, ganimet, vergi, ticaret tekeli ve müsaderedir. Oysa bunların tümü toplanan malın çoğalmasında değil azalmasına yol açar. Sonuçta kaçınılmaz son gerçekleşir yani refah seviyesi yüksek zümrenin giderlerinin de artmasıyla gelirler bu lüks hayatı karşılayamaz hale gelir. İzleyen süreçte çözülme başlar. Kısaca saldırı ve müsadereye dayalı bir ekonomiden beslenen bir devlet türünden bahsetmek mümkündür. Böylesi bir üretim tarzında temel çelişki, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasında ortaya çıkmaktadır. İktidarın sürekli genişleyen tüketimini temel alan bir üst yapı ile bunun gerçekleşmesi uğruna zorla dayatılan bir ekonomik alt yapı arasındaki çelişkidir söz konusu olan. Nihayetinde alt yapı yükünü kaldıramaz hale gelmektedir çünkü ortada iktisadi esaslara dayalı tedrici bir büyüme bulunmamaktadır (El-Câbirî, 2003: 365-6).

Görüldüğü üzere İbni Haldun devletin çöküşe geçişine yol açan etkenleri açıklamakta yeterince başarılı değildir. Konuyla ilgili olarak iki faktörden yararlanmaktadır. İlki ekonomik gelişmenin bir sınırı olduğu ve bu sınıra varıldığında duraklamanın başlayacağı ve sonrasında gerilemenin ortaya çıkacağıdır. İkincisi zaman içinde devletin gelirlerinin giderlerini aşmasıdır. İbni Haldun’un bu iki faktöre dayalı açıklamaları yetersizdir: Ekonomik faaliyetlerin belli bir

⁷ Yıldız’a (2010) göre İbni Haldun İslami sosyal formasyonlarda görülen çöküş nedenini dini olandan uzaklaşarak salt akli ilkelerle yürütülen siyasete bırakılmasına bağlamaktadır. Bu durum İslami zihniyette, peygamber döneminin “asr-ı saadet” olarak algılanıp sürekli ona dönüş özleminin yer almasının bir uzantısı olarak İslami tarih anlayışında olması gereken tarihte gerçekleşmiş olduğu ve yapılması gerekenin bu dönemin olabildiğince yeniden yaşama geçirilmesiyle sınırlandırılması gerektiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede tarih, devletin oluşum aşaması sürecinde bedevilikten hadariliğe doğru bir akıştır ve bu akış her zaman dairesel bir nitelik taşır (Yıldız, 2010: 32, 33. 41).

zamandan sonra toplumun ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmasının (işlevsizleşmesinin) nedenini açıklayamamıştır. Dahası, bu olumsuzluğun sorumlusu olarak toplumsal ihtiyaçların genişlemesini görmektedir. Bunun yanında üretimin ve gelirlerin bir noktadan sonra artmamasının nedenini irdelemek yerine toplumsal ihtiyaçların ekonominin kapasitesinin ötesinde artışının nedeni üzerine odaklanıp bunu da genel ahlakın bozulmasının sonuçlarına bağlamaktadır (Arslan, 2002: 147-8).

Son husus olarak İbni Haldun'un geleceğe bakışını ele almak uygun olacaktır. Temel olarak İbni Haldun'un gelecek hariç her şeyden bahsettiği söylenebilir. Dahası, günün problemlerinin dahi onun gözünde geçmişe delaleti dolayısıyla bir değer kazandığı kabul edilebilir. Gelecek ise onun ilgi alanından epey uzaktır zira onun düşüncesinde geleceğe ait bir iz bulunmamaktadır. Ne felsefi bir ütopya tarzında ne ıslahatçı bir çağrı ne de uyarı (vaaz verici) hiçbir şekilde gelecekle ilgilenmediği görülmektedir. Onun bu tutumunun bilinçsiz bir nitelikte olduğu da kabul edilemez. Zira Arap toplumuna dair bir tarih yorumu ve genel bilginin düzenlenmesini içerecek bir teori inşa etmeyi amaçlamıştır. Böylece odak noktası ve bu yolda tüm gayreti "meydana gelmiş olabirlere" dönük bir nitelikte olmuştur (El-Câbirî, 2003: 367).

4. SONUÇ

İbni Haldun'un analizindeki toplumsal formasyonlarda, üretilen artığa devlet tarafından el konulması sürecinin açıklanmasında adalet dairesinin ideolojik bir işleve sahip olduğu ileri sürülebilir. Diğer taraftan her ne kadar doğrudan ifade etmemiş olsa da İbni Haldun'un devlet tarafından toplumun ürettiği artığa el konulmasını adalet dairesi söylemiyle meşrulaştırdığı kabul edilebilir. Ayrıca, devletin çöküşüne yol açan sürecin açıklanmasında da iktisadi gelişmelerin (üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki çelişkinin büyümesinin) değil adaletin bozulmasının belirleyiciliğini kabul ederek benzeri bir meşrulaştırması söz konusudur.

İbni Haldun'un analizinde adalet, aslında toplumdaki üretim ilişkilerinin geleneksel ilişkilerde içkin olması çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece artığa devlet tarafından el konulması ve sonrasında iktidardakilerin birlik halinde artığın yeniden dağılımını el ele yapmaları üretim ilişkileri yoluyla değil de hükümdarın akrabası/yoldaşı/taraftarı olmak yoluyla manipüle edilmiştir.

Son olarak İbni Haldun'un "çöküş" açıklamasıyla ilgili olarak onun ilerleme kavramının döngüsellik içeriğinde bir anlama sahip olduğu ve bu çerçevede sosyal formasyonların da canlılar gibi yaşam dönemlerinin bulunduğu yani canlılardaki hastalıkların etkilerine benzerinin sosyal formasyonlarda adaletsiz yönetimin yol açtığını kabul ettiği belirtilebilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. (2002). *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası* (3. bs.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Darling, L. T. (2002). 'Do Justice, Do Justice, For That is Paradise': Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 22 (1-2), 3-19.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* (F. Akar, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- El-Câbirî, M. A. (2003). *Felsefî Mirasımız ve Biz* (A. S. Aykut, Çev.). İstanbul: Kitabevi.
- Haldon, J. (1993). *The State and The Tributary Mode of Production*. Verso: London & New York.
- Hassan, Ü. (2010). *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi* (4. bs.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İbni Haldun (2014a). *Mukaddime, I* (2. bs., S. Belli, Çev.). Ankara: Onur Yayınları.
- İbni Haldun (2014b). *Mukaddime, II* (2. bs., S. Belli, Çev.). Ankara: Onur Yayınları.

- İnalçık, H. (1964). The Nature of Traditional Society. R. Ward ve D. Rustow (Eds), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde. Princeton: Princeton University Press.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* (S. Tekay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1 (12): 27-33.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi* (12. bs.). İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Salgar, E. (2015). *İlerleme Kavramı ve Bilimdeki Yansımaları: ‘Prokope’, ‘Profectus’ ve ‘Progressus’a Evrilen Sürecin Öyküsü*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Uludağ, S. (Ed.). (2007). *Mukaddime 1* (5. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uludağ, S. (Ed.). (2020). *Mukaddime* (2. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yıldız, M. (2010). İbn Haldun’un Tarihselci Devlet Kuramı. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 25-55.